

ادبیات سیاسی؛ هندسه پنهان مشروعیت در دوره حکومت امویان

۱. ابوالفضل غنی زاده: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: a_ghanizade@pnu.ac.ir

چکیده

حکومت امویان (۱۳۲-۴۱ هـ.ق) نخستین دولت در تاریخ اسلام بود که خلافت را به سلطنت موروثی تبدیل کرد و با بحران مشروعیت عمیقی روبه‌رو شد. این بحران از یک سو ریشه در فاصله میان آرمان‌های اسلامی و واقعیت قدرت داشت و از سوی دیگر در واکنش‌های اجتماعی و فرهنگی اقشار مختلف جامعه بازتاب می‌یافت. ادبیات در این میان نه صرفاً یک پدیده هنری، بلکه میدانی برای نزاع مشروعیت بود: هم ابزاری در دست حاکمیت برای توجیه قدرت و هم سلاحی در دست مخالفان برای مشروعیت‌زدایی. مقاله حاضر با تکیه بر مفهوم «هندسه پنهان مشروعیت» می‌کوشد نشان دهد که چگونه جریان‌های ادبی همچون مثالب‌نویسی، شعوبیه، روح حماسی، زهد و تصوف، غزل و نثر سیاسی، و سازوکارهای تبلیغات و سانسور، هر یک به شکلی درگیر مسئله مشروعیت بودند. تحلیل این جریان‌ها بر پایه الگوی چهارگانه مشروعیت (حقانیت، مقبولیت، قانونمندی و کارآمدی) صورت می‌گیرد تا هندسه پیچیده قدرت در عصر اموی آشکار شود.

کلیدواژه‌گان: امویان، مشروعیت سیاسی، ادبیات سیاسی، مثالب‌نویسی، شعوبیه، زهد، تبلیغات، سانسور.

شیوه استناددهی: غنی زاده، ابوالفضل. (۱۴۰۵). ادبیات سیاسی؛ هندسه پنهان مشروعیت در دوره حکومت امویان. *فلسفه و اخلاق*، ۴(۳)، ۱۱-۱.

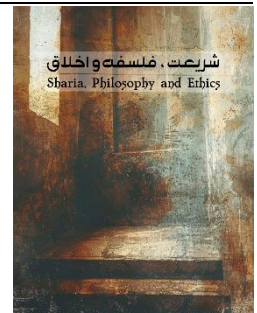
تاریخ ارسال ۲۹ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۵ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۲ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۲۳ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Political Literature: The Hidden Geometry of Legitimacy during the Umayyad Rule

I. Abolfazl Ghanizadeh*: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran

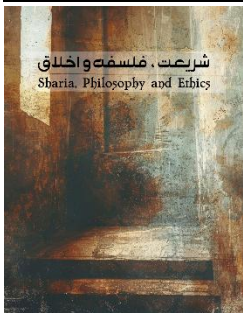
*Corresponding Author's Email: a_ghanizade@pnu.ac.ir

Abstract

The Umayyad rule (661–750 CE) was the first state in Islamic history to transform the caliphate into a hereditary monarchy, thereby confronting a profound crisis of legitimacy. This crisis stemmed, on the one hand, from the gap between Islamic ideals and the realities of political power, and, on the other hand, from the social and cultural reactions of various segments of society. In this context, literature functioned not merely as an artistic phenomenon but as a field of contestation over legitimacy: both as an instrument employed by the ruling authority to justify its power and as a weapon utilized by its opponents to delegitimize that authority. Drawing upon the concept of the “hidden geometry of legitimacy,” the present article seeks to demonstrate how literary currents such as *mathālib* writing, the *Shu'ūbiyyah* movement, the epic spirit, asceticism and Sufism, ghazal poetry and political prose, as well as the mechanisms of propaganda and censorship, were each engaged with the question of legitimacy in distinct ways. These currents are analyzed through a four-dimensional model of legitimacy—rightfulness, acceptance, legality, and effectiveness—in order to reveal the complex geometry of power during the Umayyad era.

Keywords: *Umayyads, political legitimacy, political literature, mathālib writing, Shu'ūbiyyah, asceticism, propaganda, censorship.*

How to cite: Ghanizadeh, A. (2026). Political Literature: The Hidden Geometry of Legitimacy during the Umayyad Rule. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-11.

Submit Date: 18 February 2026

Revise Date: 05 June 2026

Accept Date: 12 June 2026

Initial Publish Date: 13 June 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The Umayyad Caliphate (661–750 CE) represents one of the most transformative and controversial periods in early Islamic history. As the first political regime to convert the caliphate from a community-based institution into a hereditary monarchy, the Umayyads faced a persistent crisis of legitimacy that shaped nearly every aspect of their governance. Traditional historical narratives have often emphasized military conquests, territorial expansion, and dynastic succession; however, beneath these visible developments lay a deeper struggle concerning the justification and acceptance of political authority. This study argues that literature functioned as one of the principal arenas in which this struggle was conducted. Rather than serving merely aesthetic or recreational purposes, literary production became a mechanism through which competing groups sought either to establish or to undermine political legitimacy. To conceptualize this process, the article introduces the notion of the “hidden geometry of legitimacy,” referring to the symbolic, rhetorical, and narrative structures employed by political actors to naturalize their authority and delegitimize rivals. Drawing upon theories of legitimacy, particularly the insight that durable power requires social belief in its legitimacy rather than reliance on coercion alone, the study examines how literary discourse contributed to the construction of political obedience and resistance (1). The analysis further builds upon historical and political studies of Umayyad legitimacy, which demonstrate that the ruling elite continuously sought ideological foundations capable of compensating for the weaknesses of hereditary rule and the contested nature of their accession to power (3, 5). At the same time, the relationship between knowledge and power in the Umayyad period reveals the extent to which cultural production was incorporated into broader strategies of political domination and social control (18). Consequently, literature emerged as a battlefield in which competing visions of authority, justice, piety, and communal identity were articulated and contested.

To analyze the dynamics of this struggle, the study employs a four-dimensional model of legitimacy consisting of righteousness, acceptability, legality, and efficiency. These dimensions provide a framework for understanding how political authority was evaluated and challenged in early Islamic society. Righteousness referred to the moral and religious qualifications necessary for leadership, including piety, justice, early service to Islam, and proximity to the Prophet. Historical sources indicate that many Muslims perceived the Umayyads as lacking the symbolic capital necessary to satisfy these expectations because of their association with the former Meccan aristocracy and their late acceptance of Islam (6, 7). Acceptability concerned public recognition and social consent, a dimension severely weakened by events such as the tragedy of Karbala, which profoundly damaged the moral image of the dynasty among broad segments of the Muslim population (8). Legality focused on the conformity of political authority with established norms and procedures, particularly the transition from consultative succession to hereditary monarchy under Mu‘awiya and Yazid, a transformation that generated extensive criticism among contemporary elites (9). Finally, efficiency referred to the state’s ability to provide order, security, administration, and prosperity. Although the Umayyads achieved remarkable success in expanding and organizing their empire, literary and historical sources suggest that administrative effectiveness alone could not compensate for deficiencies in moral and political legitimacy (4, 10). The interaction among these four dimensions shaped the ideological environment within which literary production operated and explains why cultural expression became so closely intertwined with political conflict.

One of the most influential literary mechanisms in this conflict was *mathālib* writing, a genre dedicated to exposing the defects, faults, and perceived moral failures of individuals, families, and tribes. Rooted in pre-Islamic tribal rivalries, this tradition acquired new political significance during the Umayyad era, becoming a powerful instrument of ideological warfare. Studies of *mathālib* literature demonstrate that what had once functioned primarily as a form of tribal competition evolved into a sophisticated method of political delegitimization (11). The Umayyad regime itself actively employed this strategy through networks of

storytellers, preachers, and propagandists who sought to undermine the reputation of opponents, particularly members of the Prophet's family and their supporters (7). The institutionalization of public cursing campaigns against Imam Ali constituted one of the most striking examples of the use of symbolic violence to erode an opponent's claim to righteousness and legitimacy. Conversely, anti-Umayyad writers utilized the same literary tools to challenge the dynasty's moral standing, emphasizing episodes, genealogies, and narratives that portrayed Umayyad rulers as unworthy successors to the prophetic tradition (2, 12). Through these competing narratives, literature became an arena in which collective memory and political identity were constantly reconstructed. The struggle over legitimacy was therefore not confined to military or administrative institutions but extended into the realm of historical storytelling and moral characterization, where reputations could be elevated or destroyed through carefully crafted literary representations.

Another major challenge to Umayyad legitimacy emerged through the Shu'ubiyah movement, which represented both a cultural and political reaction against Arab ethnic supremacy. Predominantly led by non-Arab converts, especially Persians, the movement drew upon Islamic principles of equality to challenge the ideological foundations of Umayyad rule. By emphasizing that virtue and piety rather than ethnicity determined social worth, Shu'ubi intellectuals directly attacked the assumptions underlying Arab political dominance (13, 19). Their literary activities included the preservation and celebration of pre-Islamic Persian cultural achievements, the critique of Arab tribal superiority, and the production of works that exposed perceived shortcomings within Arab society (14). The movement thus served simultaneously as a defense of cultural dignity and as a critique of political exclusion. Closely connected to this phenomenon was the development of heroic and epic literature, which provided alternative visions of power and justice. Persian historical memories and narratives of ancient rulers offered models of legitimate governance that contrasted with contemporary realities (15). Similarly, Shi'i heroic poetry, especially the works associated with al-Kumayt ibn Zayd, transformed the suffering of the Prophet's family into a moral epic in which righteousness ultimately triumphed over tyranny (16). Through these literary traditions, marginalized groups constructed counter-narratives that challenged official ideology and proposed alternative sources of legitimacy rooted in justice, memory, and resistance.

The emergence of ascetic and proto-Sufi movements constituted another significant dimension of literary opposition to Umayyad authority. Although these movements were primarily religious and ethical in character, their critique of luxury, wealth, and worldly ambition carried profound political implications. Ascetic figures such as Hasan al-Basri presented a moral challenge to the ruling elite by emphasizing accountability before God and condemning corruption, oppression, and excessive attachment to material prosperity (2). Their sermons, letters, and ethical reflections created a discourse that questioned both the righteousness and efficiency of the regime. The rejection of worldly power became, in itself, a form of political dissent. This tendency was further reinforced by early mystical traditions, which shifted attention away from state-centered definitions of success toward inner spiritual transformation. Parallel developments occurred within the fields of poetry and political prose. Court poets such as al-Akhtal, Jarir, and al-Farazdaq played crucial roles in constructing an image of the caliph as a divinely favored ruler and guardian of communal order (10). Their panegyrics sought to cultivate public acceptance and reinforce official claims to legitimacy. At the same time, satirical poetry, elegiac compositions, and oppositional literary works generated powerful counter-discourses that highlighted injustice and commemorated victims of state violence (16). Political prose likewise contributed to the ideological foundations of Umayyad governance. Secretaries and administrators employed sophisticated rhetorical techniques to portray obedience to the caliph as both a religious obligation and a rational necessity for maintaining social order (12). Thus, literary production served simultaneously as an instrument of political authority and as a medium of resistance.

The findings of this study demonstrate that the history of Umayyad legitimacy cannot be understood solely through political institutions, military achievements, or administrative structures. Literature occupied a central position in the construction, negotiation, and contestation of authority. The dynasty invested considerable resources in creating narratives that emphasized its right to rule, justified its policies, and secured public compliance. Yet these efforts generated equally vigorous responses from scholars, poets, ascetics, ethnic minorities, and political opponents who produced alternative interpretations of history, morality, and communal identity. The resulting conflict was fundamentally a struggle between competing narratives of legitimacy. Although the Umayyads succeeded in establishing one of the most powerful states of the early Islamic world, the cultural and ideological foundations of their authority remained deeply contested. The collapse of the dynasty in 750 CE therefore represented more than a military or political transition; it reflected the disintegration of a broader symbolic order that had failed to reconcile power with moral credibility. The literary movements examined in this study reveal how words, memories, and narratives can become decisive forces in shaping political realities, demonstrating that the durability of authority ultimately depends not only on coercive capacity but also on the ability to sustain persuasive and widely accepted claims to legitimacy.

تاریخ‌نگاری سنتی، حکایت فتوحات و خلفاست. اما در اعماق این روایت خطی، هندسه‌ای پیچیده از قدرت جریان دارد که مرزهای آن نه با شمشیر، که با کلمه، شعر، خطابه و سکوت ترسیم می‌شود. حکومت امویان، نخستین تجربه سلطنت موروثی در جهان اسلام، نه تنها یک پدیده سیاسی - نظامی، که یک پروژه عظیم فرهنگی و گفتمانی بود. این مقاله استدلال می‌کند که امویان برای بقا نیازمند خلق یک «جهان مشروعیت‌ساز» بودند؛ جهانی که در آن ادبیات نه یک هنر تزئینی، بلکه شالوده و میدان اصلی نبرد بر سر معنا، حقانیت و تبعیت بود. چنان‌که برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهند، نسبت میان دانش و قدرت در عصر اموی کاملاً در خدمت تثبیت حاکمیت قرار داشت و تولید دانش، برآیند نقش‌آفرینی کنشگران در مناسبات قدرت بود.

«هندسه پنهان مشروعیت» مفهومی است که در این مقاله برای تحلیل این پدیده به کار می‌رود. این هندسه، مجموعه‌ای از استراتژی‌های نمادین و روایی است که قدرت حاکم برای طبیعی‌سازی سلطه خود و مشروعیت‌زدایی از رقبا به کار می‌بندد. چنان‌که ماکس وبر نشان می‌دهد، هیچ قدرتی نمی‌تواند صرفاً بر زور متکی باشد و برای پایداری نیازمند «باور به مشروعیت» نزد فرمان‌برداران است (1). در عصر اموی، این هندسه دو وجه داشت: یک وجه ایجابی، خلق گفتمان مشروعیت، و یک وجه سلبی، سرکوب و سانسور گفتمان‌های رقیب. شواهد این نبرد گفتمانی را باید در دل متون ادبی جست‌وجو کرد: از قصاید مدحی در دمشق تا زمزمه‌های زاهدانه در بصره، و از هجویه‌های شعوبیان تا رسائل دیوان‌سالاران. چنان‌که احمد امین اشاره می‌کند، ادبیات عصر اموی آیین تمام‌نمای تحولات اجتماعی و سیاسی آن دوره است (2).

این پژوهش با اتکا بر چارچوبی تلفیقی از نظریه‌های مشروعیت و تحلیل گفتمان ادبی، شش جریان عمده را بررسی می‌کند که هندسه نبرد بر سر مشروعیت را شکل می‌دادند. در این مسیر، از پژوهش‌های تطبیقی درباره مبانی مشروعیت امویان نیز بهره گرفته شده است (3).

ارکان مشروعیت: حقانیت، مقبولیت، قانونمندی و کارآمدی

برای فراتر رفتن از توصیف صرف، مشروعیت را در چهار رکن به هم پیوسته صورت‌بندی می‌کنیم که بررسی تاریخی اندیشه سیاسی اسلام نیز بر آن صحنه می‌گذارد (4). چنان‌که وکیلی نیز در بررسی مبانی مشروعیت خلافت اموی نشان می‌دهد، این حکومت برای تثبیت خود به ترکیبی از این مبانی متوسل شد (5).

حقانیت (Righteousness) ستون فقرات مشروعیت در جامعه‌ای دین‌بنیاد است و به این پرسش پاسخ می‌دهد: «چه کسی بر اساس معیارهای دینی و اخلاقی شایسته جانشینی پیامبر است؟» حقانیت در گفتمان صدر اسلام با مفاهیمی چون «سابقه در اسلام»، «تقوا»، «عدالت» و «قربانیت با پیامبر» گره خورده بود. چنان‌که یعقوبی ذکر می‌کند، مشروعیت خلفای راشدین از همین شایستگی‌ها سرچشمه می‌گرفت (6). بحران بزرگ امویان از همین نقطه آغاز شد: بنی‌امیه نماد «طلاق» آزادشدگان فتح مکه بودند و از منظر بسیاری از مسلمانان، فاقد سرمایه نمادین لازم برای ادعای حقانیت بودند. بلاذری در «أنساب الأشراف» به این چالش نسبی و اخلاقی امویان می‌پردازد (7).

مقبولیت (Acceptability) به معنای میزان رضایت و پذیرش عمومی است. بیعت اجباری با شمشیر، مقبولیت قلبی نمی‌آفریند. قیام امام حسین (ع) در سال ۶۱ قمری زخمی عمیق بر پیکره مقبولیت امویان وارد کرد. ابن‌اثیر در «الکامل» شرح می‌دهد که چگونه واقعه کربلا تصویر امویان را نزد افکار عمومی متزلزل ساخت (8).

قانونمندی (Legality) به معنای انطباق فرایند کسب قدرت با هنجارهای حقوقی است. اقدام معاویه در تبدیل خلافت به سلطنت موروثی با انتصاب یزید، یک گسست قانونی عظیم بود. مسکویه در «تجارب الأمم» انعکاس این بحث‌ها و مقاومت نخبگان مدینه را ثبت کرده است (9). کارآمدی (Efficiency) توانایی حکومت در تأمین امنیت، رفاه و عدالت است. امویان با فتوحات و ایجاد دیوان‌سالاری منظم، کارآمدی خود را به رخ می‌کشیدند. جاحظ در «البيان و التبيين» نمونه‌هایی از این استدلال‌های تبلیغی را نقل کرده است (10). اما این کارآمدی به قیمت سرکوب و بی‌عدالتی به دست آمد و نتوانست بحران مشروعیت را حل کند.

تاریخ و ساختار اداری حکومت امویان

حکومت امویان با به قدرت رسیدن معاویه بن ابی‌سفیان در سال ۴۱ قمری آغاز شد و ۹۱ سال به طول انجامید. انتخاب دمشق به‌عنوان پایتخت، یک بیانیه سیاسی بود: انتقال مرکز ثقل قدرت از مدینه، پایگاه سنت نبوی، به شام، پایگاه قدرت نظامی و دیوان‌سالاری بیزانسی. حسن ابراهیم حسن این جابه‌جایی را نماد گسست از روح سنت اسلامی می‌داند (4). جامعه عصر اموی به شدت طبقاتی و نژادمحور بود. در رأس هرم، اشرافیت عرب و در حاشیه، «موالی» نومسلمانان غیرعرب قرار داشتند که از حقوق برابر محروم بودند. این تبعیض، منبع اصلی نارضایتی و بستر جنبش‌های اعتراضی شد. ساختار دولت اموی بر اصل وراثت استوار بود و آنان خلافت را به‌مثابه «ملک» می‌نگریستند. نظام اداری امویان بر پایه دیوان‌ها، خراج، جند، رسائل و برید، استوار بود که آمیزه‌ای از سنت‌های ساسانی و بیزانسی را در خود داشت و توسط دبیران ایرانی و مسیحی اداره می‌شد. این دیوان‌ها از سویی نماد کارآمدی بودند و از سوی دیگر، خود دبیران غیرعرب بعدها به منتقدان حکومت بدل شدند.

جریان‌های ادبی - سیاسی: نبرد بر سر معنا

مثالب‌نویسی: مهندسی معکوس آبرو و مشروعیت‌زدایی از رقیب

مثالب‌نویسی (علم المثلث) به معنای برشمردن نظام‌مند عیوب افراد و قبایل به قصد تخریب چهره آنان است. این پدیده که ریشه در رقابت‌های قبیله‌ای عصر جاهلیت داشت، در دوره اموی به سلاحی بی‌رحمانه در نزاع‌های سیاسی - مذهبی تبدیل شد. چنان‌که پژوهش‌های عزیز نشان می‌دهد، ریشه تاریخی مثالب‌نگاری‌ها رقابت‌های جاهلی و قومی است، اما پس از اسلام به تدریج به ابزاری برای منازعات سیاسی - مذهبی بدل شد (11). ابن عبد ربه در «العقد الفريد» بابی را به منافرات و مثالب اختصاص داده است (12). اگر مدح ابزار اعطای مشروعیت است، مثالب ابزار سلب کامل آن است و رکن حقانیت رقیب را هدف می‌گیرد.

در دستگاه تبلیغاتی امویان، مثالب‌نویسی جایگاهی ویژه داشت. معاویه شبکه‌ای از قصابان را برای تخریب شخصیت مخالفان، به‌ویژه بنی‌هاشم و علی بن ابی‌طالب (ع)، به خدمت گرفت. سنت شوم «سب علی (ع) بر منابر» که تا زمان عمر بن عبدالعزیز ادامه یافت، اوج مثالب‌نویسی سیاسی است. بلاذری شرح می‌دهد که چگونه این سیاست در سراسر قلمرو اموی اجرا می‌شد (7). این کار یک فحاشی ساده نبود، بلکه مراسمی آیینی برای مشروعیت‌زدایی جمعی از بزرگ‌ترین نماد حقانیت در اسلام بود.

در مقابل، مخالفان امویان نیز از این سلاح استفاده می‌کردند. کتاب «مثالب العرب» هشام بن محمد کلبی پر از حکایاتی است که به عیوب اخلاقی و نژادی قبایل عرب، از جمله بنی‌امیه، می‌پردازد (2). داستان تبعید و لعن «حکم بن ابی‌العاص» پدر مروان توسط پیامبر (ص)، مکرراً برای سلب مشروعیت از شاخه مروانی نقل می‌شد. مثالب‌نویسی فضای سیاسی را چنان مسموم کرد که سیاست را به میدان تخریب شخصیت بدل نمود.

شعوبیه: شورش حاشیه بر متن و نفی برتری عربی

جنبش شعوبیه، فراتر از یک مکتب ادبی، یک جنبش اجتماعی - سیاسی عمیق بود که مستقیماً بنیان‌های ایدئولوژیک حکومت اموی را نشانه رفت. این جنبش عمدتاً توسط «موالی» ایرانیان و سایر نومسلمانان غیرعرب رهبری می‌شد. نام «شعوبیه» برگرفته از آیه ۱۳ سوره حجرات است. شعوبیان استدلال می‌کردند که معیار برتری در اسلام «تقوا» است، نه «نسب» و «نژاد». این استدلال، هم رکن حقانیت امویان را که بر پایه برتری نژادی بود زیر سؤال می‌برد و هم رکن مقبولیت آنان را در میان توده‌های غیرعرب به چالش می‌کشید.

داوید هوار این جنبش را واکنش طبیعی ملل متمدن باستانی به تحقیر اعراب می‌داند (13). چنان‌که در پژوهش‌های مربوط به تأثیرات شعوبیه در سیاست و ادب ایران و جهان اسلام نیز آمده، ایرانیان پیشاهنگ این نهضت فرهنگی بودند.

ابعاد ادبی - سیاسی شعوبیه را می‌توان در چند سطح تحلیل کرد: نخست، تدوین «مثالب العرب» که نویسندگان شعوبی با نگارش آن به پروژه مشروعیت‌زدایی امویان عمق تاریخی بخشیدند. دوم، احیای میراث و زبان فارسی که نوعی مقاومت فرهنگی در برابر سیاست «تعریب» امویان بود. ذبیح‌الله صفا به تفصیل نقش ایرانیان را در این جنبش بررسی کرده است (14). سوم، تأکید بر برابری اسلامی توسط چهره‌هایی چون ابو عبیده معمر بن مثنی که با نگارش آثاری چون «کتاب المثالب»، به نقد مبانی ایدئولوژیک امویان پرداخت. شعوبیه نشان داد که ادبیات می‌تواند ابزاری برای «قدرت‌سازی معکوس» توسط گروه‌های به حاشیه‌رانده شده باشد و زمینه‌ساز انقلاب عباسی گردد.

روح حماسی: آفرینش اسطوره‌های مقاومت و آرمان‌شهر قدرت عادلانه

روح حماسی در عصر اموی، جریانی دوشاخه و همسو در تقابل با قدرت حاکم بود و رکن کارآمدی مشروعیت اموی را هدف می‌گرفت. امویان خود را ضامن امنیت و وحدت معرفی می‌کردند؛ حماسه‌سرایان، روایتی بدیل از قدرت، عزت و عدالت خلق می‌کردند.

شاخه نخست، حماسه‌های ایرانی بود. در خراسان و عراق، روایان داستان‌های پهلوانان ایران باستان و عدالت خسرو انوشیروان را بازگو می‌کردند (15). این کار، اعتماد به نفس فرهنگی ایرانیان را تقویت و تصویری از یک حکومت آرمانی ترسیم می‌کرد. شاخه دوم، حماسه‌های دینی - شیعی بود. شعر «هاشمیات» کمیت بن زید اسدی (۱۲۶-۶۰ ق) نمونه‌ی اعلامی این جریان است. کمیت با زبانی حماسی، مظلومیت و حقانیت اهل بیت (ع) را فریاد می‌زد. اشعار او که در «الأغانی» ابوالفرج اصفهانی نقل شده، شخصیت‌هایی چون امام حسین (ع) را به مثابه قهرمانان تراژیک یک نبرد کیهانی میان خیر و شر بازنمایی می‌کند (16). این شعر، یک «حماسه تراژیک» خلق می‌کند که در آن، شکست ظاهری به پیروزی نهایی ارزش‌ها بدل می‌شود.

زهد و تصوف: اپوزیسیون اخلاقی در لباس عرفان

جنبش زهد و تصوف نخستین در بصره، کوفه و مدینه، یک اعتراض اخلاقی عمیق به وضعیت عصر اموی بود و تیغ نقد خود را متوجه رکن حقانیت و کارآمدی حکومت کرد. اگر امویان ثروت و تجمل را نشانه تأیید الهی می‌دانستند، زاهدان همین موارد را نشانه «دنیاپرستی» و «دوری از خدا» معرفی می‌کردند. چنان‌که در تحلیل خاستگاه تصوف آمده، این جریان اعتراضی جمعی از مؤمنان به تجمل و دنیاطلبی حکام اموی بود.

حسن بصری (متوفی ۱۱۰ ق) برجسته‌ترین چهره این جریان است. او آشکارا از ظلم و فساد دستگاه اموی انتقاد می‌کرد. نامه‌نگاری‌های تند او با عمر بن عبدالعزیز، نمونه‌هایی از نثر سیاسی - اخلاقی است (2). حسن بصری با ترویج مفاهیمی چون «خوف» و «محاسبه نفس»، دربار اموی را مظهر «دنیاپرستی» معرفی می‌کرد. مجالس و عطا او کانون شکل‌گیری یک اپوزیسیون اخلاقی قدرتمند بود. در این میان، تصوف عاشقانه رابعه عدویه نیز یک بیانیه سیاسی غیرمستقیم است. تأکید او بر «عشق به خدا» و نفی عبادت از سر طمع یا ترس، یک طغیان علیه نظام پاداش و کیفری بود که دستگاه

خلافت برای کنترل اجتماعی استفاده می‌کرد. سکوت و کناره‌گیری این عارفان از سیاست، خود قوی‌ترین شکل کنش سیاسی بود: آن‌ها با «ترک دنیا»، مشروعیت دنیای تحت سلطه امویان را به رسمیت نمی‌شناختند (15).

غزل و نثر سیاسی: از مدح قدرت تا هجویه مقاومت

شعر و نثر، رسانه‌های اصلی دوران بودند و دربار اموی مرکز ثقلی برای جذب شاعران بود. شعر مدح و طایفه تولید حقانیت و مقبولیت را بر عهده داشت. شاعران درباری چون اخطل، جریر و فرزدق، خلیفه را موجودی فرابشری و سایه خدا بر زمین معرفی می‌کردند. جاحظ در «البيان و التبيين» نمونه‌های فراوانی از این مدایح و تأثیر آن بر افکار عمومی را تحلیل کرده است (10). «نقائض» مناظرات شعری میان جریر و اخطل نیز، یک نمایش سیاسی برای انحراف افکار عمومی از مسائل اصلی بود (16). در این میان، اخطل شاعر نصرانی دربار، نقشی ویژه در مشروعیت‌بخشی به حکومت اموی ایفا می‌کرد و حاکمان را بهترین قریش و سزاوارترین مردم در خلافت معرفی می‌نمود. در مقابل، شعر هجو و مرثیه رکن مقبولیت را هدف می‌گرفت. شاعران خوارج با شجاعتی بی‌نظیر، حجاج بن یوسف را به باد ناسزا می‌گرفتند. مرثیه‌های شیعی برای امام حسین (ع) نیز یک «ضدروایت» قدرتمند خلق کرد و امویان را برای همیشه قاتلان پسر پیامبر (ص) معرفی نمود. نثر سیاسی و دیوانی نیز رکن قانونمندی را تقویت می‌کرد. عبدالحمید کاتب (متوفی ۱۳۲ ق)، ملقب به «امام نثر عربی»، با رسائل خود به مروان بن محمد، شالوده نظری مشروعیت سلطنت را پی‌ریزی کرد. او در رساله مشهور خود، اطاعت از خلیفه را یک فریضه دینی و عقلی معرفی می‌کند و او را محور نظم جهان می‌داند (12).

تبلیغات و سانسور: دو روی سکه مهندسی افکار عمومی

حکومت اموی احتمالاً نخستین حکومت در تاریخ اسلام بود که به‌طور سیستماتیک از یک دستگاه تبلیغاتی - سرکوبگر برای مدیریت افکار عمومی استفاده کرد. این دستگاه، مسئولیت مستقیم شکل‌دهی به «هندسه پنهان مشروعیت» را بر عهده داشت. دستگاه تبلیغات با محوریت «قصاصون» داستان‌سرایان رسمی، به جعل احادیثی در فضیلت شام و وجوب اطاعت از سلطان جائر می‌پرداخت تا رکن قانونمندی و حقانیت را جعل کند. چنان‌که تحلیل عالمیان از اهداف جعل حدیث توسط امویان نشان می‌دهد، آنان ابتدا به دنبال قداست‌زدایی از اعتقادات مخالفان بودند و سپس برای خود قداست‌سازی کردند (17). آنان با خلق یک «جغرافیای مقدس» جایگزین، دمشق را هم‌تراز مکه و مدینه جلوه می‌دادند و با ترویج نظریه «وجوب اطاعت از سلطان جائر»، هرگونه اعتراض را خروج از دین معرفی می‌کردند (4). دستگاه سانسور نیز با قتل و حبس شاعران مخالف، مانع از شکل‌گیری «ضدگفتمان‌ها» می‌شد. گردن زدن حجر بن عدی (۵۱ ق) به جرم خودداری از لعن علی (ع)، و کشتن کمیت اسدی، پیامی روشن برای همه بود: بهای نقد مشروعیت اموی، مرگ است (7). کنترل کامل بر منابع و سانسور احادیث فضایل اهل بیت (ع) نیز از دیگر ابزارهای این دستگاه بود. این سیستم دوگانه با ترکیبی از تطمیع و تهدید، فضای عمومی را مسموم کرده بود، اما همین شدت سانسور نشان از وحشت امویان از قدرت «کلمه» داشت.

نتیجه‌گیری: فروپاشی یک هندسه

هندسه پنهان مشروعیت امویان، بنایی عظیم اما بر روی گسل بود. آنان با استخدام تمام ظرفیت‌های ادبیات، تلاش کردند شکاف‌های عمیق در مشروعیت خود را پر کنند. مدیحه‌سرایی، حقانیتی مصنوعی آفرید؛ نثر دیوانی، قانونمندی‌ای تحمیلی را توجیه کرد؛ تبلیغات، مقبولیتی اجباری را ترویج نمود؛ و فتوحات، روکشی از کارآمدی بر پیکر فساد کشیدند.

اما این تلاش‌ها نتیجه‌ای معکوس داد. هرچه دستگاه تبلیغاتی برای جعل روایت مقدس تلاش کرد، مخالفان با سلاح «حقیقت»، «اخلاق» و «حماسه» به میدان آمدند. مثالب‌نویسی، نفاق اخلاقی آنان را عریان کرد. شعوبیه، پایه نژادپرستانه ایدئولوژی‌شان را فرو ریخت. زاهدان، دنیاطلبی آنان را رسوا ساختند. حماسه‌سرایان، آلترناتیوی از شکوه و عدالت را ترسیم کردند و هجاگویان و مرثیه‌سرایان، چهره واقعی آنان را برای همیشه در تاریخ ثبت نمودند.

نبرد امویان بر سر مشروعیت، در نهایت، نبرد میان «روایت» و «ضدروایت» بود. حکومتی که با کودتا آغاز شد، با جعل حدیث توجیه گردید و با سانسور حفظ شد، نمی‌توانست در برابر سیلی از ضدروایت‌های برآمده از وجدان زخمی یک امت دوام بیاورد. سقوط امویان در سال ۱۳۲ قمری، نه فقط شکست یک ارتش، که فروپاشی یک هندسه پنهان از دروغ و سرکوب بود که دیگر کلمات، طاقت تحمل سنگینی آن را نداشتند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Weber M. Economy and Society. Tehran: SAMT; 2005.
2. Amin A. Duha al-Islam. Tehran: Elmi Farhangi; 2001.
3. Ashrafi H, Khezri SA. A Comparative Study of the Legitimacy Foundations of the Umayyads and Abbasids: The First Period. History of Islamic Culture and Civilization. 2017;8.
4. Hasan HI. Political History of Islam. Tehran: Javidan; 1996.
5. Vakili H. The Umayyad Caliphate and an Examination of Its Foundations of Legitimacy. Specialized Quarterly of Islamic History. 1997.
6. Al-Ya'qubi AiAYq. Tarikh al-Ya'qubi. Tehran: Elmi Farhangi; 2003.
7. Al-Baladhuri AiY. Ansab al-Ashraf. Cairo: Dar al-Ma'arif; 1959.
8. Ibn al-Athir Ia-D. Al-Kamil fi al-Tarikh. Tehran: Asatir; 2006.
9. Miskawayh AiM. Experiences of the Nations. Tehran: Toos; 1987.
10. Al-Jahiz AiB. Al-Bayan wa al-Tabyin. Cairo: Maktabat al-Khanji; 1997.
11. Azizi H. Mathalib Writing in the Eastern Islamic World. Historical Perspective and Historiography. 2021;31(28):153-84.
12. Ibn Abd Rabbih AiM. Al-Iqd al-Farid. Cairo: Lajnat al-Ta'lif; 1983.
13. Huart D. Shu'ubiyya. Tehran: Elmi Farhangi; 1991.
14. Safa Z. History of Literature in Iran. Tehran: Ferdows; 1994.
15. Zarrinkoub A. Two Centuries of Silence. Tehran: Amir Kabir; 2001.
16. Abu al-Faraj a-I. Al-Aghani. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1994.
17. Alamian AA. An Analysis of the Aims of Hadith Fabrication by the Umayyads. Research Journal of Comparative Hadith Sciences. 2023;11(21).
18. Hasanbeigi MH, Heydari M. The Relationship between Knowledge and Power in the Umayyad Era: Umayyad Cultural Policies against the Shiites. Research Journal of Islamic History. 2019;9(34).

19. Hatami H. The Thought of Shu'ubiyya and Anti-Shu'ubiyya in Arabic Literature. Literary and Rhetorical Research. 2011;1(3).